

ПОЛТАВСЬКИЙ ДРУГ ТА ЙОГО ВНЕСОК У ПОПОВНЕННЯ ТВОРЧОЇ СКАРБНИЦІ Т.Г. ШЕВЧЕНКА-ХУДОЖНИКА

Про колекцію Федота Леонтійовича Ткаченка з 11-и малюнків,
приписуваних Тарасу Шевченку

Олеся Пономаренко
ст. наук. співроб.
Національного музею
Тараса Шевченка,
м. Київ

На сьогоднішньому етапі розвитку шевченкознавства факт участі земляків з Полтавщини та Київщини в ініціюванні викупу *Тараса Григоровича Шевченка* з кріпацтва загальновідомий.

Приблизно у 1835–1836 Тарас Шевченко знайомиться у Санкт-Петербурзі з художником *Іваном Сошенком* (родом з Богуслава Київської губернії), учнем Академії мистецтв та з письменником, передусім українським байкарем, автором «Малоросійських приказок» (1834) *Євгеном Гребінкою*, котрий народився на хуторі Убіжище Пирятинського повіту, нині Полтавської області.

Знайомство з Тарасом Шевченком привернуло до українського ґрунту «*пирятинця*» з дрібномаєтної української дворянської родини, викладача петербурзьких освітніх закладів, котрий, узявши собі за обов'язок замість покійного батька дати освіту молодшим братам, підробляв друкуванням своїх російськомовних прозових творів. Гребінчині «Рассказы пирятинца» (1837) позначені наслідуванням «Вечеров на хуторі близ Диканьки» *Миколи Гоголя*, а романтичні поезії («Українські мелодії») писані українською та російською мовами.

В альманасі «Ластівка» (С.-Пб., 1841) Євген Гребінка надрукував ранні Шевченкові поезії: сумну елегію «На вічну пам'ять Котляревському» на смерть видатного полтавчанина, автора української перелицьованої «Енеїди», дві думки («Вітре буйний...», «Тече вода в синє море...»), баладу «Причинна», уривок з поеми «Гайдамаки», яку в першодруковій вдячній автор присвятив *В. Григоровичу*.

Мабуть, у неприйнятті насаджування в Україні унії, католицизму, релігійної та станової нетерпимості, молодий Т. Шевченко мав за одnodумця свого талановитого вчителя *Карла Брюллова* – «зросійщеного нащадка знімчених емігрантів-гугенотів» [6, 49]. Учень міг обговорювати з учителем ідею своїх «Гайдамаків». (Згодом, у період «трьох літ», збагнувши масштаби російського панування в Україні та імперського гніту», Т. Шевченко коригуватиме ідею *Миколи Костомарова* щодо створення Кирило-Мефодіївського братства: для демократичного суспільства майбутнього потрібне не «слов'янське братство» під скіпетром російського царя, а таке зібрання, в якому українець і до прикладу поляк будуть вільно обговорювати свої культурні потреби. Живі свідчення таких поетових поглядів залишив Шевченків товариш із часу другої подорожі в Україну *Юліан Беліна-Кенджицький*).

«Ластівка» повинна була вийти на рік раніше від «Кобзаря», але з'явилася на рік пізніше. Євген Гребінка став літературним редактором першого Шевченкового «Кобзаря» (1840), провів збірку через цензуру всього за один день. Тарас Шевченко присвятив Гребінці надруковану в «Кобзарі» поезію «Перебендя» – національно-свідому відповідь на вірш останнього «Український бард» (1837). Перебендя – це український співець-кобзар, значною мірою автобіографічний шевченківський образ поета, котрий співає свої пісні не заради власної «користі», а з метою духовного пробудження рідного народу, усвідомлення ним своєї нещодавньої славної історії та потреби досягнення гідного життя у майбутньому.

Кошти на видання «Кобзаря» (1840) дав полтавський поміщик **Петро Мартос**, із котрого Т. Шевченко писав тоді в кілька сеансів портрет аквареллю. **Павло Зайцев** (1886–1965) у книзі «Життя Тараса Шевченка» зазначає, що **Василь Григорович** був одружений з донькою петербурзького скульптора українського походження Івана Мартоса [6, 47]. Шевченко присвятив Петрові Мартосу в «Кобзарі» поему «Тарасова ніч» про козацько-селянське повстання 1630 під проводом **Тараса Федоровича**, прозваного в народі **Трясило** за його силу. У примітках автор порівнює це повстання з Варфоломійською ніччю, коли католики-французи вирізували 30 тис. гугенотів: «*Варфоломієва і Тарасова ночі одна одної варт, на стид Римської тіари*». А сором передусім падає на агресора, що своїми діями спричинив повстання.

На шляху до здійснення Шевченкової художницької мрії – професійно вчитися малювання – була серйозна перешкода. На той час до петербурзької Академії мистецтв не приймали кріпаків. Конференц-секретарем Академії мистецтв і Товариства заохочування художників, що виникло при ній у 1820-х рр. з метою сприяння бідним талановитим митцям, був тоді земляк і добрий знайомий Євгена Гребінки, пирятинець **Василь Григорович**. З Василем Івановичем познайомили молодого Т. Шевченка Є. Гребінка та І. Сошенка. І Василь Іванович дозволив юному кріпаку Тарасові відвідувати рисувальні класи Товариства заохочування художників, де малювали на близькі до академічної програми сюжети зі Святого Письма та античності, які за класицистичними канонами провідної в Російській імперії мистецької Академії становили пріоритет для всіляко підтримуваного жанру історичного живопису. Сюжети із нещодавнього минулого, написані хай навіть визначними живописцями, імперське керівництво Академії не схвалювало. За класицистичним поділом мистецтва, усталеним у XVIII ст. і вигідним для абсолютистських монархій, твори побутового жанру зазвичай вважалися «низькими», якщо не стосувалися розваг і занять вельмож, аристократів.

Можливо, це стало однією з причин того, що до середини XIX ст. чимало життєво переконливих малюнків талановитих і навіть геніальних художників не були переведені у завершальну стадію живописних полотен, а залишалися в олівцевих ескізах, етюдах чи просто начерках тушшю і пером.

Збереглися Шевченкові малюнки аквареллю, олівцем, тушшю, сепією на античні сюжети з історії Греції та Риму, на сюжети зі Святого Письма та з історії Київської Русі, а окремі навіть із козацької доби, виконані у 1836–1837 наприкінці навчання у Товаристві заохочування художників.

Уже восени 1835 вищезгадане Товариство визнало малюнки 21-річного Т. Шевченка такими, що заслуговують на «похвалу». **Василь Григорович** попросив російського поета-романтика і вихователя спадкоємця престолу (майбутнього царя **Олександра II**) **Василя Жуковського** (сина полоненої туркені **Салхи**) посприяти викупу талановитого художника-початківця з кріпацької неволі. Адже **Павло Енгельгардт** запросив за Тарасове звільнення з кріпацтва шалені гроші – 2500 крб. асигнаціями. Ціну за свободу Тараса Шевченка дізнався художник **Олексій Венеціанов** (син ніжинського грека й українки) [6, 50], учитель І. Сошенка в Академії мистецтв, на прохання К. Брюллова. Ще один учень О. Венеціанова, художник **Аполлон Мокрицький**, земляк із Пирятинщини і приятель Є. Гребінки, описав у

своєму щоденнику історію Шевченкового викупу з кріпацтва. Професор петербурзької Академії мистецтв, ушлявлений живописець К. Брюллов, побачивши Шевченкові малюнки і познайомившись з його поезією, охоче погодився на пропозицію – написати портрет **В. Жуковського** з метою подальшого розіграшу в лотерею заради того, щоб вирвати Т. Шевченка з кріпацьких пут, дати йому волю і змогу розвивати талант художника, навчаючись професійно. 22 квітня за ст. ст. (4 травня за н. ст.) було складено й підписано поміщиком П. Енгельгартом, колишнім власником, з одного боку, та з іншого – К. Брюлловим, В. Жуковським, **М. Вільгоровським** відпускну Т. Шевченка з кріпацтва. Документ щасливому Тарасу вручив В. Жуковський у майстерні К. Брюллова.

І ось у колекції товариша Тараса Шевченка, **Федота Ткаченка**, з 11-ти послідовно пронумерованих малюнків найперший рисунок олівцем, що вирізняється з-поміж інших манерою виконання і більшими розмірами, – портрет К. Брюллова, датований 1835 роком. Імовірність авторства Т. Шевченка щодо цього твору велика. Висока вправність виконання притаманна Шевченковим портретним творам олівцем та аквареллю уже 1830 і 1834 рр., тобто до академічного періоду. Можливість авторства Ф. Ткаченка також не виключена. Чоловічий портрет із ткаченківської колекції, позначений «№1», підписаний (отже, особа портретованого і дата виконання точно відомі, не викликають сумнівів): «*К. Брюлов. 1835 год*». Якраз у 1835 р. до петербурзької Академії мистецтв вступив Ф. Ткаченко, навчався там живопису під керівництвом К. Брюллова (1835–1842), як і Т. Шевченко, на правах стороннього учня.

Уже в травні 1838 р. Т. Шевченко став учнем К. Брюллова в Академії мистецтв, яку закінчив зі званням некласного вільного художника від 10 грудня 1845 р. «*за успіхи у живописі портретному та історичному*».

У Шевченковому оточенні були й українські художники, творчість яких на українську тематику, за винятком І. Сошенка та **Василя Штернберга**, досліджена мало.

Серед приятелів Т. Шевченка від часів його роботи в артілі **В. Ширяєва** художником-декоратором інтер'єрів св. Синоду, Сенату і Великого Александрійського театру в Петербурзі був український художник-рисувальник, живописець, а згодом педагог Федот Леонтійович Ткаченко. Народився Ф. Ткаченко в містечку Грунь (тепер Охтирський район Сумської області) у 1819 р. Походив з кріпаків надвірного радника **Олександра Оболонського**, батька того самого редактора журналу «Народное чтение» **Олександра Олександровича Оболонського**, на прохання котрого Т. Шевченко напише 1860 р. для опублікування «Автобіографію».

Федот був молодшим братом **Григорія** та **Дениса Ткаченків**, разом із якими за сприяння художника **О. Венеціанова** відпущений з кріпацтва у 1834 гардемаринами **Петром** та **Володимиром Оболонськими**, синами надвірного радника Олександра Дем'яновича. Григорій та Денис Ткаченки теж працювали в артілі Ширяєва, а потім були сторонніми учнями Академії мистецтв, здобули звання некласних художників-архітекторів.

У 1835 Ф. Ткаченко вступив до Академії мистецтв. Навчався живопису під керівництвом К. Брюллова (1835–1842). Разом із Т. Шевченком складав іспити у червні, вересні–грудні 1838, лютому–квітні, червні 1839. Тарас Шевченко на цих іспитах постійно отримував кращі бали, ніж Ф. Ткаченко. Певний час (1841–1842) Ф. Ткаченко мешкав на одній квар-

тирі з Т. Шевченком та *К. Єжовим* (5-та лінія Васильєвського острова, буд. Кастюріна). У 1841 Ф. Ткаченко через хворобу перервав навчання приблизно на рік. Зберігся лист, написаний приблизно 1841 – вересень 1842, у якому Т. Шевченко дає жартівливу відповідь Григорію Леонтійовичу Ткаченку на стурбованість станом здоров'я його молодшого брата Федота: «Далебі здоров. Як бугай». Шевченко згадував Ф. Ткаченка у листах до друзів, коли сам уперше після довготривалої розлуки приїхав в Україну, і коли відбував заслання: до *Я. Кухаренка* (30 вересня, кінець лютого 1843, 26 листопада 1844), до *С. Гулака-Артемівського* (1 липня 1852).

У 1842 Федот Ткаченко здобув звання гімназійного вчителя і виїхав в Україну. У Полтаві він з осені 1842 працював учителем малювання в Інституті шляхетних дівчат, у 1844–1860 – у гімназії, де викладав малювання і каліграфію. У 1843 Ф. Ткаченко одружився із донькою чиновника *Оленою Бишин-Колосовською*. Тарас Шевченко відвідав подружжя 1845, коли приїздив до Полтави. У 1844 у подружжя народилася донька Марія, а наприкінці липня 1845 – син Олександр.

Після повернення із заслання Т. Шевченко звертався до Ф. Ткаченка із проханням знайти йому наречену – полтавчанку. Збереглися 4-і поетові листи до Ф. Ткаченка (від 4 травня; 28 вересня 1860; 4 січня і 12 січня 1861) та два листи-відповіді Ф. Ткаченка Т. Шевченкові (від 16 серпня і 6 грудня 1860).

Першим написав Тарас, що чув, буцім Федот знову одружився, то ж нехай і своєму другові Тарасу підшукає наречену: «*Накинй оком полтавску, кирпу, чорнобривку, то на ту весну будеш у мене старшим боярином. [...] Дуже давній твій друг-товариш Тарас Шевченко.*»

До цього листа автор зробив приписку, що шукає собі наречену до вподоби: «*Багатої мені не треба, аби була кирпатенька та чорнобрива. А мене лихо ще не взяло*» [17, 201]. На цей Шевченків лист від 4 травня Федот Леонтійович відповів 16 серпня: «... і єсть така сама, якої ти просиш пошукати мене – і чорнобрива, і кирпатенька, і таки-так гарненька, що і малярське око закида інколи, се ж може слухиться з весни, то і без гарбузів обійдемось» [10, 156].

Федот Ткаченко вживав заходів, щоб висватати за Тараса Шевченка доньку полтавського чиновника *Родіона Витавського* (1817 – близько 1871). Тарас Шевченко високо оцінив літературні спроби Р. Витавського, кілька байок якого були надруковані в журналі «Основа» за 1861 (№№ 1, 4, 7).

Листування між друзями-земляками, художниками сповнене добродушного гумору і життєвої правди. Виправдовуючись, що довго не відповідав, Федот Леонтійович називає причиною свої клопоти про сім'ю, адже овдовівши, він сам виховував шістьох дітей: чотирьох доньок і двох синів. Збудував добру нову хату, заради якої набрав 16000 крб. боргу. Вочевидь, сліди такого добротного помешкання в Полтаві за 160–170 років не цілком могли загубитися, ще можливо зібрати спогади старожилів, перекази пращурів, відшукати архівні документи, сліди поховань Ткаченків і Витавських. Батько-вдівець пишався тямущістю своєї найстаршої доньки *Марії Ткаченко*: «... може, дійде і до університета. Бач, якої дурниці хочемо, нічого, аби була охота, нехай учаться і дівчата так, як хлопці; Слава Богу, що діждали такої пори, що це не смішне» [10, 156]. Тарас Шевченко, котрий спрямував усього себе на народну просвіту України, обстоював права жінок на освіту,

підтримував Ф. Ткаченка в намірі дати університетську освіту своїм дітям.

Писав Федот-вдівець своєму другові Тарасу і про своє рішення не одружуватися вдруге: «*Бог береже для сирот, та і сам думаю, що се превеликої лихої години нароблю і собі, і діткам, [...] та й голова в мене становиться дуже вже сіда, хоть ще б і не пора, як подивлюсь в верцядло, то на прокляте іноді аж розсержусь, так ніт же, бо діти кажуть, що воно без фальші*» [10, 156].

У листі від 28 вересня 1860 р. Т. Шевченко через Ф. Ткаченка передає уклін Р. Витавському – від себе і від *В.М. Білозерського*, просить Федота, свого друга, надіслати фотографію обличчя своєї нареченої (Витавської). У тому разі, якщо воно зворушить серце, Тарас обіцяє: «...*то я і весни не джду, опівзими до вас прибуду*». Федот радить Тарасові зачекати до весни, а тоді вже їхати в Полтаву, адже тоді господарям краще приймати в себе друга, обіцяє гостину кращу, ніж Кулішеві уторік влаштували.

Федот Ткаченко допомагав Т. Шевченкові у розповсюдженні «Букваря Южноруського» (терміном *южноруський* позначалися усі українські землі, він означає *всеукраїнський, загальноукраїнський*) на користь недільних шкіл. У листі від 4 січня 1861 Т. Шевченко повідомляє Ф. Ткаченкові про надсилання йому 10-ти примірників свого «Букваря Южноруського», про те, що аналогічних 1000 примірників Федот Леонтійович отримує з контори транспортів; що їх, «*не розв'язувавши тюка*» [10, 216], слід передати старшому над недільними школами, аби він їх спродав і гроші поклав у касу вищезазначених шкіл.

У цьому ж листі Т. Шевченко емоційно досадує на друга, що його Тарасова наречена вже засватана (про це дізнався з Федотового листа від 6 грудня 1860): «*Щоб тебе курка вбрикнула з твоєю кирпатенькою чорнобривкою. Тільки роздратував мене. Я весною заїду до тебе, та як не найдеши мені другу кирпу, то я тебе попомну*» [10, 216].

І в останньому листі до Ф. Ткаченка від 12 січня 1861 р. Т. Шевченко повідомляє про надсилання 1000 «Букварів Южноруських», з якими треба зробити те, про що вже йшлося, або ж «роздати» 10-ти охочим по 3 крб. за сотню, а гроші віддати на недільну школу. Поет не відмовляється від наміру знайти наречену: «*Гляди, о кирпі не забудь. Я весною прибуду до тебе*» [10, 217].

А до смерті Тарасові залишалось трошки більше місяця. Поет хотів одружитися і зажити в Україні щасливим подружнім життям. Він не збирався вмирати.

Федот Ткаченко доживав віку у Полтаві, вочевидь, там же помер і похований. Донедавна вважалося, що Ф. Ткаченко помер близько 1885 р. [14, 423]. Цієї версії дотримуються й укладачі «Листів до Тараса Шевченка» [10, 325]. *Тетяна Калініна* [8, 268], ознайомившись із оригіналами малюнків колекції Ф. Ткаченка в НМТШ, встановила, що в 1896 р. перший власник колекції був іще живий.

Перша друкована згадка про окремі три рисунки з колекції Ф. Ткаченка зустрічається в *О. Новицького* [11]: «*Квітка-Осн'яненко Григорій Хведорович. Д.І. Яворницький написав до мене, що сей портрет зберігається в М.Хв. Ткаченка, а як каже М.Ф. Біляшевський, тепер перейшов до В.В. Баршевського в Чернігові*» [11, 41. – №38], *так само і портрет К. Брюллової* [11, 41. – №39]; «*Року 1847 у Борзенському повіті Шевченко намалював олівцем невеликий портрет хлопчика К.І. Білозерського*» [11, 45. – №73].

Вперше збірку з 11-и олівцевих рисунків, автором яких вважав Т. Шевченка, описав О. Новицький [13, 18 – 73; 123 – 215]. У ПЗТ Т. Шевченка в 10 т. 10 з 11 рисунків було визнано приписуваними йому [16, 84-85; №№ 191 – 202]. Лише один із них – портрет К. Брюллова – віднесено до групи «Dubia», тобто «сумнівні» стосовно авторства Шевченка [15, 47. – №337]. У «Каталозі фондів ДМШ» [2, 135-136] автором усіх рисунків названо Федота Ткаченка. До нового ПЗТ Т. Шевченка у 12 т.(К., 2001 – 2014) збірка не увійшла.

Тетяна Калініна вважає авторами портретів із Ткаченкової колекції різних художників: «*Контури більшості портретів, створених легкою лінією, хтось пізніше «допрацював» олівцем, три з них (№№ 5 – 7) [згідно до порядкової нумерації в колекції Ф. Ткаченка] підсилив тушшю. Через ці ретельно наведені контури (звичайно, не авторські, їх зроблено значно пізніше) рисунки справляють враження аматорських*» [8, 269].

За гіпотезою Т. Калініної, на малюнках №№ 4, 8, 9 (відповідно до порядкової нумерації у ткаченківській колекції), «*яких не торкнулася рука «реставратора», проступають особливості Шевченкової графічної манери: у виборі портретованих*» [8, 269], у нахилі жіночих голів (два з трьох портретів – жіночі), у складках вуалі на голові молодій жінки. Як стверджує Т. Калініна, рисунки №№ 3 та 7 за манерою виконання близькі до зарисовок та начерків Тараса Шевченка: «*У натурному класі Академії мистецтв», «Натурник та учень Академії мистецтв», «Учні Академії мистецтв», «Учень Академії мистецтв перед мольбертом», «На лекції І.В. Буяльського з остеології», датованих 1840 – 1841*» [8, 269].

Федот Ткаченко був власником 11-ти олівцевих рисунків (портретів, на зворотах двох із них – два начерки етюдного характеру), які зберігалися разом із листами від Т. Шевченка у саморобному конверті розміром 15, 2 : 22, 1 (см) з високоякісного тонкого сірого паперу з написами одним почерком: «*Письма и рисунки (11) // Принадлежат Ф.Л.Ткаченку – 1896 года.*»

Нижче на конверті – чорним чорнилом напис: «*Принадлежат В.В. Баршевскому 1902 г.*». На звороті конверт був скріплений і запечатаний трьома червоними сургучевими печатами. Угорі – написи рукою невідомого чорним чорнилом по вертикалі: «*Жолвинка /Архив. 13 связка Д*» («Д», тобто документів). Угорі праворуч фіолетовим чорнилом іншим почерком – «*Музей им Тарновского. 1923 с. Кн. пожертв. Л. 77 – 79, № 1 – 18*». В НМТШ рисунки мають інвентарні №№ Г 686 – Г 695 відповідно до №№ 2 – 11 колекції Ф.Л. Ткаченка та № Г 819 для № 1 .

Кожен рисунок загорнутий у тонкий пожовклий бланковий папір, розграфлений чорною типографською фарбою по вертикалі. На всіх обгортках угорі вказані фіолетовим чорнилом порядкові номери малюнків у колекції Ткаченка та нижче – інвентарні номери кожного малюнка у колекції Чернігівського музею Української старовини В.В. Тарновського. Ті самі номери зазначені на кожному загорнутому малюнку. На кожній обгортці та малюнку, який лежить усередині, повторюється штамп з емблемою Чернігівського музею Української старовини фіолетовим чорнилом: ліворуч стоїть козак і тримає сторч спис, на якому має корогва з написом: «*Ч.Г.З. Музей*»; нижній край корогви вказує на відбиток напису в межах країв прямокутного штампу: «*Музей Україн. Древн. В.В. Тарновского.*»

На звороті кожного малюнка є порядкові інвентарні номери Чернігівського Державного Історичного музею (відкрився у 1929), куди ткаченківська колекція надійшла після передачі В. Тарновським Чернігівському земству, а також штампи та інвентарні номери Галереї картин Т.Г. Шевченка в Харкові та Державного музею Т.Г. Шевченка в Києві (нині – НМТШ). Галерея картин Т.Г. Шевченка 20 жовтня 1933 отримала колекцію від Чернігівського Державного Історичного музею, а в 1949 р. передала її Державному музею Т.Г. Шевченка в Києві.

Портрет Г.Ф.Квітки-Основ'яненка

На обгортці другого малюнка з колекції Ф. Ткаченка є напис фіолетовим чорнилом «*№2-й. Рисунок карандашом Т.Г. Шевченко – (карандаш) Кв. Основьяненко*», нижче – «*Кн. пожертв. Л.78, №7/12.V.1923г.*». Останній напис повторюється на звороті малюнка. В обгортку вкладено погрудний портрет чоловіка, старшого за середній вік – письменника Г.Ф. Квітки-Основ'яненка. Голова й тулуб звернений на три чверті праворуч. Високе лисюче чоло обрамлене по скронях хвилястим волоссям, прямий гакуватий ніс спрямований кінчиком донизу, ліва частина обличчя затінена. З-під розстібнутого темного сюртука видно білий жилет зі стоячим коміром, застібнутим на один гудзик, під шиєю – темний шлагфрок. У лівому нижньому куті чорною тушшю – «*Н 2-й*». За версією О. Новицького, це не робота з натури, а Шевченкова копія з малюнка М.С. Башилова, що літографію з нього Поля додано до журналу «*Молодик*» на 1843 (Харків). Розміри малюнка: 8,9x6,9(см); розміри обгортки: 10,5x15,6(см).

Григорій Федорович Квітка-Основ'яненко (1778–1843) – український письменник, прозаїк, драматург. З його творчістю Т. Шевченко ознайомився ще до свого визволення з кріпацтва завдяки Є. Гребінці. Григорій Квітка дізнався про молодого українського поета Т. Шевченка з листа Є. Гребінки від 18 листопада 1838. Повість

Квітки-Основ'яненка «Сердешна Оксана», очевидно, дала ідейно-тематичний поштовх до написання Тарасом Шевченком поеми «Катерина» (1838). Працюючи над живописним полотном «Катерина» (1842), Т. Шевченко одночасно ілюстрував Квітчину повість «Панна Сотниківна» (збереглися олівцеві етюд). Збереглися три Шевченкові листи до Квітки-Основ'яненки і чотири квітчині листи до Т.Г. Шевченка; особисто письменники не зустрічалися.

Під враженням від історичного нарису Г. Квітки-Основ'яненки про Антона Головатого, опублікованого в «Отечественных записках» 1839, Т. Шевченко написав поему-послання «До Основ'яненки», надруковану в «Кобзарі» (1840). Тоді ж Кобзар надіслав автограф поеми під псевдонімом Перебендя Квітці-Основ'яненку, котрий розгадав псевдонім після виходу «Кобзаря», і в листі від 23 жовтня 1840 р. висловив автору послання своє захоплене враження. Тарас Шевченко збирався намалювати і літографічним способом розтиражувати портрет А.Головатого, виконав ескіз «Антон Головатий біля Неви»; одяг персонажа, як встановили автори коментарів до 12-томного академічного видання творів Т. Шевченка, відповідає Квітчині опису.

Андрій Козачковський, котрий навчався у Медико-хірургічній академії в Петербурзі (згодом він працюватиме лікарем у Переяславі, а Т. Шевченко під час гостини в його домі напише «Кавказ» і «Заповіт»), свідчив про самодіяльну активність студентів, значну частину яких становили українці. Ця активність досягла піку у 1842–1844; у репертуарі студентів аматорського театру Медико-хірургічної академії були п'єси тогочасних українських авторів на українську тематику: «Шельменко – волостной писарь», «Сватання на Гончарівці» Квітки-Основ'яненки, «Наталка Полтавка» і «Москаль-чарівник» І. Котляревського, «Назар Стодоля» Т. Шевченка. Вистави грали на Різдво, На Масницю і на Великдень.

У передмові до нездійсненого видання «Кобзаря» (8 березня 1847) Т. Шевченко, відчуваючи у Квітчиній мові надмір бурлескних і сентиментальних стилістичних елементів, писав: «Покийний Основ'яненко дуже добре приглядався на народ, та не прислухався до язика, ба, може, його не чув у колисці од матері...».

Автори 6-томної «Історії української культури» (К., 1969) опублікували версію, що автором портрета Г. Квітки-Основ'яненки для альманаху «Молодик» на 1843 р. був **Яків де Бальмен**, котрий разом із М. Башиловим ілюстрував рукописний «Кобзар» Т. Шевченка польською транслітерацією. З художником-аматором, офіцером Я. Де Бальменом Т. Шевченко познайомився вже в Україні – в Мойсівці на Полтавщині, на балу в **Тетяни Волховської**, згодом з приводу загибелі Якова у Даргинському поході на Кавказі в липні 1845 р. присвятив йому поему «Кавказ». У «Кавказі» Шевченко звинувачує у загибелі друга царський уряд, який посилав військових підданих на загарбницькі війни.

Яків де Бальмен учився малювання у Ніжинській гімназії вищих наук ім. князя О. Безбородька у **К. Павлова** – художника, котрий у цьому ж закладі навчав свого предмету **М. Гоголя**, **А. Мокрицького**, **Є.** та **М. Гребінок**. Капітон Павлов був одним із небагатьох на той час митців, хто по закінченні петербурзької Академії мистецтв забажав залишитися вчителювати на рідній землі. Згодом, виходячи на пенсію, К. Павлов рекомендував на свою посаду викладача малювання у Київському університеті св. Володимира Тараса Шевченка.

Портрет хлопчика

Третій за порядком рисунок із колекції Ф. Ткаченка являє собою ескіз, жанрову сцену. На паперовій обгортці – написи: «№3. «Мальчик [?]» Рисунок Т.Г. Шевченка – (карандаш)». Нижче – «Кн. пожертв. Л.78, №8. 12.V.1923 г.». На рисунку №3 зображений юнак, котрий сидить на табуреті за скіним столом і малює в альбомі. Він із темним волоссям середньої довжини, у довгому сюртуку та закоротких сірих штанах європейського крою. Обличчя й корпус тіла звернені у профіль праворуч. Ліктем правої руки спирається об край столу посередині між верхньою і нижньою частиною покривки. Унизу посередині рисунка зазначений номер «СН.3». Розміри малюнка: 10x6,5(см); розміри обгортки: 12,8x15,5(см).

Четвертий рисунок шевченківської колекції являє собою жанровий образ театрально-сценічного характеру – погрудне портретне зображення козака у круглій смушевій шапці середньої висоти, крою, характерного для Полтавщини. Обличчя звернене на три чверті ліворуч. Голова голена, чоло високе, ніс прямий. З вусами та невеличкою бородою. На плечах – кобеняк із капюшоном, що звисає на спину. Унизу праворуч чорною тушшю – «А-4». На звороті – «Кн. пожертв. Л.78, №9. 12.V.1923 г.». На обгортці рисунка зазначено: «№4. Козак. Рис. Т.Г. Шевченко (карандаш)». Розміри малюнка: 7,8x6,9(см); розміри обгортки: 10x15,1(см).

Федот Ткаченко у 1845 р. знайомив Т. Шевченка з цікавими місцями Полтави. Тоді стояла чудова погода для огляду міста і малювання пейзажів: як установив **П. Жур** [3], 15 градусів за Реомюром, що відповідає майже 19° Цельсія.

Погруддя козака

Шевченко змалював гору над Ворсклою із Воздвиженським монастирем, будинок І. Котляревського в Полтаві. Фундатором Воздвиженського монастиря «був полтавський полковник **Мартин Пушкар**, котрий відіграв значну роль у долі легендарної співачки **Марусі Чурай**», яка складала і співала героїко-історичні пісні у 17 ст. [3].

Полтава за сучасності Т. Шевченка жила спогадами про часи генерал-губернатора Малоросії **М. Рєнніна**, коли тут розгорнули свою театральну діяльність **Михайло Щепкін** та **Іван Котляревський**. Під час другого приїзду в Україну Т. Шевченко міг бачити довгий напівзруйнований сарай полтавського театру, де вони лицедіяли. У Шевченковій повісті «Близнецы» описаний будинок, де жив автор української бурлескно-травестійної «Енеїди» і «Наталки Полтавки», і сам І. Котляревський, у якого у 1818–1822 роках, у будинку для виховання бідних дворян навчався художник **Аполлон Мокрицький**, земляк Є. Гребінки. А. Мокрицький першим описав у своєму щоденнику обставини викупу Т. Шевченка з кріпацтва.

На рисунку №5 із шевченківської колекції зображений Возний – дійова особа п'єси І. Котляревського «Наталка Полтавка». Це погрудний портрет чоловіка у кашкеті й плащі з чорним відлогим коміром. Обличчя й корпус тіла звернені у профіль праворуч. На пожовклій паперовій обгортці угорі фіолетовим чорнилом написано «№5. Рис. пр. Наталки Полтавки. Рис. Т.Г. Шевченко (карандаш)». Унизу фіолетовим чорнилом – «Кн. пожертв. Л.78, N10. 12.V.1923 г.». Розміри малюнка: 8,8x6,9(см); розміри обгортки: 10,1x15,1(см).

Рисунок №6 із колекції Ф.Л. Ткаченка – це погрудний портрет худорлявого довгообразого юнака. Волосся коротко стрижене. Погляд спрямований вгору. Обличчя

Портрет Возного. Ілюстрація до п'єси І. Котляревського «Наталка Полтавка»

Портрет Федота Леонтіївича Ткаченка

майже в анфас, голова трохи повернута вліво. Сорочка, застігнута під ший, та піджак із трикутними гострими лацканами коміра. Унизу праворуч чорною тушшю – «Н. 6».

На звороті чорним олівцем угорі зазначено особу портретованого: «Федот Леонтьевич Ткаченко». Нижче фіолетовим чорнилом записаний порядковий номер у колекції Чернігівського музею української старовини В.В. Тарновського: «Кн. пожертв. Л.78, N11. 12.V.1923 г.». У правому нижньому куті чорною тушшю – «А. 6». Розміри малюнка: 7,8x6,5(см); розміри обгортки: 10x16(см).

На паперовій обгортці – написи фіолетовим чорнилом «№6» (угорі). Рис. Т.Г. Шевченко (карандаш). Фед. Леонтьевич Ткаченко, приятель Шевч. По Академии художеств, от которого эти рисунки поступили к его дочери, жене В.В. Баршовского, пожетвовавшего в Черниговский музей».

Портрет юнака

На паперовій обгортці слідуючого аркуша ткаченківської колекції фіолетовим чорнилом написано «№7. Два рисунка карандашом (на одном листке). Т. Шевченко» (угорі); «Кн. пожертв. Л.78-а, N12. 12.V.1923 г.» (посередині). На лицьовій стороні рисунка – погрудне зображення юнака у профіль праворуч. Його голова трохи опущена донизу. Волосся хлопця – середньої довжини, елегантно зачесане, очі прикриті повіками, ніс прямий, вуста правильної форми. Видно комір, так звану «стійку» верхнього одягу (вочевидь, гімназійної шинелі). Унизу праворуч чорною тушшю – «А7». Розміри малюнка: 7,5x6,8(см); розміри обгортки: 10,1x15,1(см).

На звороті посередині та в лівій частині аркуша – погрудний портрет молодого чоловіка (чи дівчини) на три чверті повороту ліворуч; із волоссям до плечей, у крилатому капелюсі.

Рисунок №8 із колекції Ф. Ткаченка являє собою погрудний портрет жінки, старшої за середні літа. Ймовірно, портретована – бабуся дружини В.В. Баршевського Марії. Вона в темному очіпку та верхньому одязі з глибоким трикутним декольте. Комір прилягає до ший. Обличчя на три чверті в анфас, голова трошки похилена вліво. Глибокі очі темні. У правому нижньому куті чорною тушшю – «СН 8». На звороті фіолетовим чорнилом напис «Кн. пожертв. Л.78-а, N13. 12.V.1923 г.». Посередині та біля правого краю – дві великі чорні плями туші.

Портрет юнака в капелюсі

Портрет старенької (бабці)

На паперовій обгортці фіолетовим чорнилом – написи: угорі – «№8. Старушка. Рис. Т.Г. Шевченко (карандаш)». Розміри малюнка: 6,8x5,6(см); розміри обгортки: 9,9x13(см).

Рисунок №9 із ткаченківської колекції – це портретне зображення стрункої дівчини до грудей. Вона з високим опуклим чолом, невеличкими повними вустами, прямим носом. Погляд спрямований донизу, обличчя майже в анфас, голова трохи повернута ліворуч, волосся зачесане на проділ посередині, до ший звисає захищена на голові

Дівоча голівка

декоративною заціпкою вуаль. Шию обрамлює сукня із невеликим круглим декольте. У правому нижньому куті чорною тушшю – «А9».

На паперовій обгортці фіолетовим чорнилом – написи: «№9. Рис. Т.Г. Шевченко (карандаш)», посередині – «По словам жены Баршевского это Гликерна», нижче – «Кн. пожертв. Л.78-а, N14. 12.V.1923 г.». Розміри малюнка: 6,3x3,5(см).

За гіпотезою В. Яцюка [20], Т. Шевченко міг малювати дівочу голівку у вуалі в 1840-х, задовго до знайомства з Ликерою Полусмак; портретована є прототипом героїні повісті Т. Шевченка «Прогулка с удовольствием и не без морали». Оповідач зустрічає її у подорожі від Білої Церкви.

Тарас Шевченко під час другого приїзду в Україну, малюючи Києво-Печерську лавру влітку 1846, «познайомився з приїжджим сімейством богомольців, у якому була дуже гарненька молода дівчина [...]. На мальовничій дикій стежці, що вела з Царського саду на Поділ прямо через кручі, я раз побачив Тараса Григоровича у незнайомому оточенні, що складалося з двох бабусь, кількох дітей і гарненької дівчини. Остання відкинула вуаль. Розчервоніле личко її, обрамлене світлим волоссям, було чудове. [...] Дівчина ця була за когось висватана, і у вересні призначене весілля». Шевченко сказав товаришу, що проводить знайомих у Братський монастир і три дні після цього був зажурений.

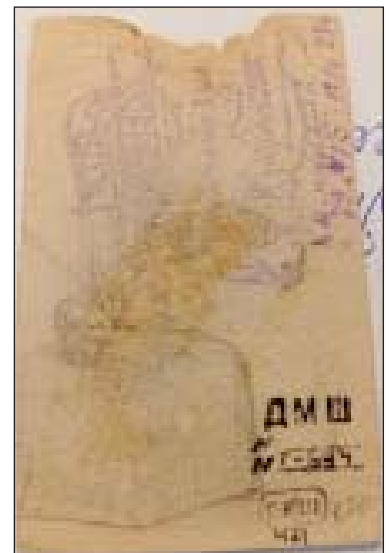

Портрет чоловіка із вусами і бородою у профіль (кавказця)

Перед тим Шевченко сильно захопився відомою красунею, як згадував О. Афанасьєв, «не на жарт задумувався і складав вірші». Афанасьєв-Чужбинський засвідчив: «Я завжди радів, коли йому хтось подобався: благородна натура ця ставала ще художнішою, і він працював тоді ще більш заповзято».

Рисунок №10 із Ткаченкової колекції являє собою погрудне портретне зображення довгобразого худорлявого чоловіка, зверненого у профіль праворуч. На голові спереду видно зализину, а ззаду – темне волосся, що стирчить на маківці. Він темноокий, із орлиним носом, невеличкими чорними вусами, спрямованими донизу, і коротко стриженими вусами, що переходять у бакенбарди. Стоячий комір одягу розстібнутий. Унизу чорною тушшю – «СН 10».

На звороті – напис фіолетовим чорнилом: «Кн. пожертв. Л.79, N15. 12.V.1923 г.» та зображення чорнильниці. На обгортці – написи фіолетовим чорнилом: угорі «№10. Рис. Т.Г. Шевченко (карандаш)», нижче – «Кн. пожертв. Л.78, N15. 12.V.1923 г.» Розміри малюнка: 6,1x3,8(см); розміри обгортки: 8,6x9,6(см)

Портрет чоловіка з вусами у високій шапці

Рисунок №11 із Ткаченкової колекції – це погрудний портрет чоловіка, зверненого у профіль праворуч. Зовні зображений схожий на чоловіка, портретованого на попередньому аркуші №10 у колекції малюнків Ф. Ткаченка. Портретований на аркуші №11 темноокий, має довгий ніс із горбинкою, у високій угорській шапці, з жовнірськими чорними вусами середньої довжини, що звисають донизу, з поголеною бородою. Розкішне чорняве волосся, складене удвоє, підгорнуте попід низ, справляє враження подовженої шапки. Унизу посередині чорною тушшю – «СН 11».

Форма носа і характер заломлення брів, сам профіль цього чоловіка нагадують обличчя огрядного літнього

боярина з довгою сивою бородою овальної форми, у високій круглій шапці (грешневику), у тулупі, котрий стоїть ліворуч на жанровому малюнку «Смерть Потьомкіна» – на Шевченковій ілюстрації до «Истории графа Суворова» М. Полевого.

Подібний за типажем вусатий чоловік у профіль ліворуч зображений на етюді голови козака з оселедцем в альбомі Т. Шевченка 1841–1843 рр. із зарисовками київського краєвиду на аркуші 24, на С.45 – «Міський краєвид. Жіночі постаті та чоловічий профіль». Унизу ліворуч на ілюстрації – гравюрі за малюнком Т. Шевченка – відтворено підпис: «Т.Ш.» та друкованим шрифтом – «ANDREW. BEST. LE LOIR». На обгортці – написи фіолетовим чорнилом: угорі – «№11. Рис. Т.Г. Шевченко (карандаш)». Нижче – «Кн. пожертв. Л.79, N16. 12.V.1923 г.». Розміри малюнка: 6,2х3,6(см); розміри обгортки: 9,6х14,4(см)

Отже, принаймні 7 олівцевих портретів із колекції Ф.Л. Ткаченка міг виконати Тарас Шевченко. Аналіз у контексті біографії, зв'язків з образами інших малюнків Шевченкової мистецької спадщини, простеження шевченківських прототипів у його повістях показали, що розглянуті малюнки слід датувати 1840-и роками, тобто часом від початку навчання в Академії мистецтв до першого та другого приїздів Т. Шевченка в Україну. Останній рисунок – №11 – теж виконаний Т.Шевченком.

Висловлюю припущення (з огляду на побутування колекції у Баршевського на Чернігівщині; подорожування Т. Шевченка між Полтавщиною та Чернігівщиною у 1845–1846, гостювання поета на Борзнянщині у Білозерських), що нерозшуканий портрет хлопця *Карна Івановича Білозерського* роботи Тараса Шевченка варто шукати у ткаченківській колекції з 11-и малюнків: це, імовірно, хлопчик з рисунку №3 або №7. Щодо «Портрета Квітки-Основ'яненка» (рисунок №2) та портрета худорлявого чоловіка в одязі верховинця Кавказу (№ 10), то для остаточних тверджень слід порівняти рисунки та художницькі манери Т. Шевченка і Я. де Бальмена. Під час свого другого приїзду в Україну й гостювання у Федота Ткаченка Тарас Шевченко не міг зустрітися з Яковом де Бальменом: останній загинув на Кавказі у Даргинському поході в липні 1845. ■

Література

1. Ганненко Є. Нові матеріали для біографії Т.Г.Шевченка. Спогади про Тараса Шевченка. Київ, 1982. С.65.
2. Державний музей Т. Г. Шевченка. Каталог фондів. Випуск 1 (Живопис, скульптура, графіка). Київ, 1967. С.135.
3. Жур П. Дума про огонь. Київ, 1985. С. 14– 23, 80–85, 108–111.
4. Зайцев И. Воспоминания старого учителя. Русская старина, 1887, №6. С.676.
5. Зайцев Иван Кіндрагович. Шевченківська енциклопедія: У 6т. Київ, 2012. Т.2. С. 667–668.
6. Зайцев П. Життя Тараса Шевченка. Київ, «Мистецтво», 1994. 352 с. С. 49
7. Калініна Т. Невідомий рисунок Тараса Шевченка. Київський університет. 2016. №6 (2262).
8. Калініна Т. Ткаченко Федот Леонтійович. Шевченківська енциклопедія: У 6-ти т. Київ, 2015. Т.6. С. 268.
9. Карачевська Л. Виставка Т.Шевченка. Провідник. ЧДІМ. Чернігів, 1930. С. 8–9.
10. Листи до Т.Г. Шевченка. Київ, 1993. С. 156, 172, 325.
11. Новицький М. Т.Г. Шевченко як маляр. Львів–Москва, 1914. С.45, № 73.
12. Новицький О. Коментар до малюнків Т.Г. Шевченка. Шевченко Тарас. Повне видання творів. Т.8, Кн.1: ВУАН, [1932]. С. 47. № 344.
13. Новицький О. Коментар до малюнків Т.Г.Шевченка. Шевченко Тарас. Повне видання творів. Т.8, Кн.2: ВУАН, [1932]. С. 202. № 344.
14. Тарас Шевченко. Документи та матеріали до біографії. Київ:«Вища школа», 1982. С.423
15. Тарас Шевченко. Повне зібрання творів: У 10-ти т. Київ, 1961. – Т.7. Кн.2. С.84–85, 164. № 193.
16. Тарас Шевченко. Повне зібрання творів: У 10- ти т. Київ, 1963. Т.10. С. 84– 5, 164. № 193.
17. Тарас Шевченко. Повне зібрання творів: У 12- ти т. Київ, 2003. Т.6. С. 14–16, 85, 164, 201, 210, 216, 217. №192.
18. Ткаченко М. Літопис життя і творчості Т.Г.Шевченка. Київ,1961. С. 20, 33, 42, 44 – 46, 50, 63, 66.
19. Ткаченко Федот Леонтійович. Тарас Шевченко. Документи та матеріали до біографії. Київ, 1982. С.16 – 21, 423.
20. Яцюк В. Малярство і графіка Т. Г. Шевченка. Київ, 2003. С.55.